

KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁS ÉS A FELSŐOKTATÁS TÖMEGESEDÉSE

TANULMÁNYUNKBAN ABBÓL INDULUNK KI, hogy a nyugat-európai országokban a felsőoktatás „eltömegesedése” a hatvanas évek második felében indult meg szoros összefüggésben a nyugat-európai társadalmak középosztályosodásával. A fejlett nyugat-európai országokban a középosztályosodásnak több tényezőjét emeli ki a szakirodalom. Az első a technika átalakulása, tehát az automatizálás, a folytonos termelési folyamatok, a számítógépek, a kutató laboratóriumok előtérbe kerülése, és a gépi nagyipar hagyományos technikáinak háttérbe szorulása. A második középosztályosító tényező a vállalat vezetési rendszerének és struktúrájának átalakulása, az emberi tényezők, a Human Relations előtérbe kerülése, a szigorúan szabályozott, „kemény”, hajcsárkodó vezetés eltűnése. A harmadik, egyben legvitatottabb tényező a jövedelmek és életszínvonal feltételezett kiegyenlítődése a hagyományos középosztály és munkásosztály között. A negyedik, egyenesen következik a reálbérek nagyarányú növekedéséből. Ez a tényező a fogyasztói struktúra átalakulása a munkásosztály legnagyobb részénél. „Egészen általánossá vált a legkülönbözőbb tartós fogyasztási cikkek – televíziós készülékek, lemezjátszók, pórshívók, mosógépek birtoklása: egyre több fizikai munkás vált gépkocsi és háztulajdonossá, betörve a középosztálynak eddig féltve őrzött vadászterületére. Különböző piacutató intézetek lelkendezve jelentik az új középosztály megjelenése következtében előállott lehetőségeket.” (Goldthorpe et al. 1969) Az ötödik tényező a települések ökológia szerkezetének változása: A hagyományos munkáslakótelepen nemzedéken keresztül éltek együtt a munkások; társadalmi szervezetük és kultúrájuk egyik legfontosabb köteléke a rokonsági hálózat volt. Fiúk és lányok szüleik és más rokonaik közelében éltek, elsősorban azokkal érintkeztek; ez az együttélés erős társadalmi kontrollt alakított ki, amely stabilizálta a szokásokat, az igényeket, a törekvéseket, s a közösségi élet normáit. Az új kertvárosokban és lakótelepeken azonban a munkások már nem rokonaik körében élnek, meg is szakad az érintkezés velük, érvényét veszti a régi társadalmi kontroll; ennek következtében új szokásokat vesznek fel, törekvéseikben, igényeikben középosztálybeli szomszédaik, valamint a tömegkommunikációs eszközök hatása alatt állnak.¹ A hatodik tényező az életstílus átalakulása a fogyasztási struktúra és a települések ökológiai szerkezetének változása hatására. Az új életstílus nem más mint a

¹ Whyte az amerikai szuburbiákat második olvasztó kemencének tekinti, amelyben eltűnnek az osztálykülönbségek.

középosztályi életstílus átvétele. Az új fogyasztási struktúra és a családi ház is része az új életstílusnak. Ezt a két elemet egészítik olyan tényezők, mint a családtervezés átalakulása. A feltételezések szerint az alacsonyabb beosztású tisztviselők azért akarnak kevesebb gyereket, mert mindenképpen biztosítani akarják gyermekeik mobilitását. Mérsékelt jövedelmük mellett ugyanis az ehhez szükséges anyagi eszközöket csak egy-két gyerek számára tudják előteremteni (*Wrong, Dennis 1966*). A középosztályosodás-elmélet egyes képviselői szerint a munkásosztály nagy része is átvette a középosztály családtervezési gyakorlatát. „A családtervezés megszilárdult és széles körben elterjedt gyakorlat... Ha egyszer egy munkás felfedezte, hogy befolyásolni tudja családjának nagyságát, akkor konfliktus keletkezik a gyermekekre irányuló vágya és erőinek túlzott megfeszítésétől való félelme között... A jelek szerint a családtervezés a jólét legfontosabb eszköze a munkásosztályban, legalábbis ez maguknak a munkásoknak a véleménye.” (*Zweig, Ferdinand 1961*)

Korábban a munkásfeleségek az első gyerek születésének idején félbehagyták kereső életpályájukat, és nem is folytatták addig, amíg a gyerekek fel nem nőttek. A gyerekszám csökkenésével a munkásfeleségeknél is hamarabb befejeződik a szülések korszaka, és sokkal többen, sokkal hamarabb állnak ismét munkába, mint azelőtt. Ugyanígyen változás következett be a gyerek jövőjével kapcsolatos törekvéseket illetően is. Egyre több munkásszülő igyekszik gimnáziumba íratni gyermekét, és egyre nagyobb azoknak aránya is, akik szellemi foglalkozásban szeretnék látni gyerekeiket. Ebben az összefüggésben igen figyelemre méltó, hogy egymás után csak néhány év különbséggel egyre növekvő arányszámokról számolhatunk be (*Glass 1954*).

A kilencvenes évek a fejlett ipari országok gazdaságában a hatvanas években elindult folyamatok kiteljesedtek. Szamuely írja: „Az elmúlt két évtized legszembetűnőbb szerkezeti változása a fejlett ipari országok gazdaságában az volt, hogy az ipar általában az anyagi javak termelésével foglalkozó egész szektor (mezőgazdaság, bányászat, építőipar, feldolgozóipar) elvesztette uralkodó helyét az emberek foglalkoztatásában. Először az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában az ötvenes évek végén, majd mintegy két évtizeddel később, a hetvenes évek derekán Japánban és az Európai Közösség országaiban következett be történelmi fordulat, hogy a lakosságnak, pontosabban a keresőknek több mint felét a szolgáltatási szféra foglalkoztatja.” Szamuely által közölt táblázatból leolvashatjuk, hogy az OECD-országokon belül az Egyesült Államokban 1989-ben a szolgáltató ágazatban foglalkoztatottak aránya 70,5%, az Egyesült Királyságban 66,9%, Franciaországban 63,5%, NSZK-ban 56,5%. A szerző megállapítja, hogy „a modern szolgáltató szektor tevékenységének nagy része nem is az emberek kiszolgálásával foglalkozik, hanem a termelési folyamat részének, folytatásának tekinthető. Ilyen a szállítás-közlekedés, a raktározás, a távközlés.” Hangsúlyozza, hogy „hatalmas területet jelentenek a kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások” és első helyre sorolható az oktatás és egészségügy, végül megemlíti a szolgáltatások „klasszikus” válfaját, a személyi szolgáltatásokat. Az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, NSZK-ban a szolgáltatási szektor foglalkoztatottainak csaknem fele a szociális szolgáltatásokban (közigazgatás, oktatás, egészségügy) foglalkoztatottak teszik ki. (45,8; 46,0, 42,5 illetve 39%).

Szamuely felhívja a figyelmet arra, hogy „a technika viszonylag legkevésbé az új ismeretek, a tudás »előállításában« és elterjesztésében, azaz az »információgazdaságban« tudja helyettesíteni az embert, márpedig éppen a tudásgyarapodásától és nem az ismert technológiák alkalmazásától függ a modern gazdaságok előrehaladása. Szükségszerű ezért az információk előállításával és feldolgozásával foglalkozók számának gyors növekedése, de tevékenységük eredménye az információkat hasznosító szféra (az anyagi javak termelése és bizonyos szolgáltatások nyújtása) létszámgigényének zsugorodásában jelenik meg.” Felhívja a figyelmet egy másik törvényszerűsége, a szolgáltatások relatív drágulására. Ennek következménye, hogy „nem szorul vissza az anyagi javak fogyasztásának aránya hosszú távon”, és az egy két évtizede fellépő jelenség, hogy a „fizetett szolgáltatások vásárlását – legalábbis részben – a »csináld magad« jellegű házi tevékenység váltja fel.” Szamuely hangsúlyozza azt is, hogy „miközben a szolgáltatások relatív drágulása fékezi a fizetett szolgáltatások iránti keresletet, ugyanabból az okból rohamosan nő a közpénzekből finanszírozott társadalmi szolgáltatásoknak nemcsak a költsége, hanem az igénybe vétele is.” (Szamuely 1992)

Az ipari társadalom változása tehát szorosan összefügg azzal a törvényszerűséggel, hogy a gazdasági hatékonyság és a szolgáltató szféra fejlődése összekapcsolódik. Ezen belül is kiemelkedő szerepet játszik a közigazgatás, oktatás, egészségügy. „Mindháromnak az az egyik jellemzője, hogy a műszaki tudományos haladás itt a tevékenység minőségét javítja, de csak nagyon korlátozott mértékben képes az élő munkát helyettesíteni, a »termelőkenységet« fokozni.” (Szamuely 1992)

A fejlett ipari társadalmak hatvanas évektől elinduló középosztályosodása, a gazdaság és társadalomszerkezet megváltozása képezi az alapját a felsőoktatás oly mértékű kiterjedésének, melynek tanúi lehettünk a fejlett világban. A százezer lakosra jutó hallgatók létszáma az 1975/76 és az 1989/90 tanév között csaknem megkétszereződött az Egyesült Királyságtól az NSZK-ig (Ladányi 1991).

Az idő alatt, amikor Nyugat-Európában elindult a felsőoktatás tömegesedése, Magyarországon és Kelet-Európában stagnált, illetve csökkent az egyetemi hallgatók létszáma. „A népességhez viszonyított hallgatólétszámot tekintve a 60-as évek közepéig az államszocialista országok valamennyi európai tőkés országot megelőzték. (Egyedül Hollandia jelentett kivételt.) 1970-ben azonban az első két helyen álló Szovjetunió és Hollandia mögé három északi ország és Belgium zárkózott fel, a kelet-közép-európai államszocialista országok pedig a »mezőny« közepére kerültek.” (Ladányi 1991)

Ez a nyugat-európai fejlődéstől való eltérés összefügg mind a középosztályosodás, mind a gazdaság változásának elmaradásával. Ez nem jelenti azt, hogy a hatvanas évek második felében nem indult meg a középosztályosodás Magyarországon. A középosztályosodás szorosan összefügg a második gazdaság kialakulásával. A középosztályosodás Magyarországon egy kialakuló és nem létező polgárosodás velejárója. A második gazdaságnak a polgárosodással, illetve a szocializmus társadalmi folyamataival való összekapcsolását legkorábban Kemény veti fel, illetve először mutat rá társadalmi, politikai indítékára, amikor azt hangsúlyozza, hogy a folyamat kezdete a hatvanas évek eleje, amikor a kommunista hatalom kompromisszumra kényszerül a

társadalom különböző csoportjaival (Kemény 1978). A nyolcvanas években Szelényi foglalkozik a második gazdaság és a polgárosodás összefüggésével (Szelényi 1992). A fentiekből is következik, hogy hatása és szerepe korlátozott volt. Ez időszakban a középosztályosodás magyarországi verziójának kiindulópontjának tekinthetjük az új munkásság kialakulását (Kemény 1972).²

Az új munkásság különféle típusainak részletes bemutatására nem térünk ki, csak a középosztályosodás néhány fontos elemét hangsúlyoznánk. Az egyik az életkörülmények urbanizálódása, azok a falusi munkások, akik nem költöznek be a városba, és „ha a feleség vagy valamelyik családtag a tsz-ben dolgozik, ahol van föld, mezőgazdasági ingatlan, állatot tartanak, zöldséget, gyümölcsöt termelnek, akkor a férj keresetét – és ha van még más ipari dolgozó a családban, azét is – szinte teljes egészében házépítésre, bútortvásárlásra, tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordíthatják.” (Kemény 1972)

A középosztályosodás tényleges feltételei az államszocializmus összeomlása után alakultak ki, miután addig az államszocializmusban csak „előpolgárosodásról” beszélhetünk (Kemény 1991). A kilencvenes évekre alakultak ki azok az intézmények, amelyek valódi önállósulás és polgárosodás alapvető feltételei a tőkés magántulajdon, a piaci szerkezetű gazdasági élet. Ez az a folyamat, mely a társadalom új osztályszerkezetét létrehozta. A kilencvenes évek második felében figyelhető meg. A magyar gazdaság részese lett a globalizált világgazdaságnak. Végbement a gazdaság piacosítása, magánosítása, bekövetkezett a nagy gazdálkodó szervezetek átalakulása. „1990-ben, a privatizáció kezdetén közel 1000 volt vállalatok száma, mára a kettős könyvvitelt vezető vállalkozások száma 130 ezer körül mozog. Az egyszeres könyvvitelt vezető társaságoké pedig mintegy 300 ezerre tehető.” (Matolcsy et al 2000). Az erőteljes működőtőke-befektetés hatásaként Európa és a világ legnagyobb multinacionális vállalatai megjelentek Magyarországon. A nemzetgazdasági ágazatokban is jelentős változások mentek végbe, és a tercier ágazatok jelentős előretörésével találkozunk, főként 1995 után. Ez időszakban, 1989/90 és 1997/98 között az egyetemi hallgatók létszáma több mint duplájára emelkedett: 100 868-ról 233 657-re.³

Azáltal, hogy a magyar középosztályosodásnak a kilencvenes években merőben más feltételei, annak nyugat-európaihoz képest megkétszese, és mássága indokolja annak vizsgálatát, hogyan kapcsolódik össze a magyar felsőoktatás tömegesedésével. Hogyan befolyásolja a középosztályosodás az egyetemistává válást, milyen új családi és egyéni stratégiákat követel és hogyan változik meg az egyetemi hallgatók arculata.

² Ezt a kérdéskört Kemény veretetre fel és különösen fontosnak tartjuk két tanulmányát. Kemény István (1991) A központosított gazdaság és a civil társadalom, illetve Polgárosodás polgárjogok nélkül. In.: Kemény István (1991) Középről s távolból. Bp. Gondolat A Kemény-féle megközelítés mindenestre lehetővé teszi, ahogyan a valóságban a magyar társadalom közeledik a polgári társadalmakhoz, ugyanúgy a szociológiai megközelítés is közeledjék és figyelembe vegye a nyugati elméleti megközelítéseket, azaz visszatérjünk a középosztályosodásnak szociológiai, ezen belül a fiatalokra vonatkozó használatához. Fontos megjegyeznünk, hogy a középosztályosodást polgárosodással összefüggésben, attól elválaszthatatlanul használjuk.

³ Forrás: Statisztikai tájékoztató. Felsőoktatás 1997/98. Bp. Oktatási Minisztérium

A közgazdász- és jogászhallgatóvá válás

A Kikből lesznek az egyetemisták? című kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy mi a feltétele az egyetemisták két elitesoportjába való kerülésnek: a közgazdász- és jogászhallgatóvá válásnak. Szükségesnek tartjuk, hogy kutatásunk egyaránt tartalmazza az iskola és mobilitás, iskola és esélyek problémáját egyfelől, másfelől azt, hogy a társadalmi átalakulás során az iskolai mobilitás és iskolai esélyek mennyire segítik elő az új, polgári társadalmi, osztályszerkezet létrejöttét. Az iskolai mobilitásnak a társadalom középosztályosodásban játszott szerepe a középfokú iskolarendszer hetvenes évek elején történt átalakulásához kapcsolódik, nevezetesen a technikumok szakközépiskolává válásához. A szakközépiskola a gimnáziumnál, illetve a technikumnál nagyobb felemelkedési lehetőséget adott a munkás és falusi családi háttérből indulóknak, az életút vizsgálatok pedig azt erősítették meg, hogy a szakközépiskolában végzetteknek életstratégiája egy kisvállalkozói, kispolgári életstratégia, amely felgyorsítja a magyar társadalom polgárosodását (Gábor 1992). A fiatalok kisvállalkozói, kispolgári életkarrierje szorosan összefonódott a második gazdasággal, azaz az iskolából a „vállalkozás óvodájába” vezető életkarrierrel (Kopátsy 1998).⁴

Kiinduló tézisünk, hogy a hetvenes években az iskolaszervezet átalakulása, a második gazdaság kiterjedése utat nyitott a polgárosodáshoz. Kérdésünk az volt, hogy a kilencvenes évek társadalmi átalakulása milyen mértékben erősítette, illetve erősíti fel a polgárosodás folyamatát, azaz az iskolai mobilitás és iskolai esélyek, valamint a vállalkozás összekapcsolódását. További kérdésünk, hogy a polgárosult rétegek gyerkei milyen eséllyel kerülnek olyan – a gazdaság és a társadalom fejlődése szempontjából meghatározó – elit szakmacsoportokba, mint a közgazdászok és jogászok.

A kutatás megkezdésekor tisztában voltunk azzal, hogy nem elégséges csak az egyetemre bekerült elsőéves hallgatókat megkérdezni. A kérdés komplexitása megköveteli az egyetemhez vezető iskolai út teljes körű feltárását. Ezért vált kutatásunk kiindulópontjává a lokális megközelítés. Arra törekedtünk, hogy a lokális mintán az iskolai szelekcióban a döntő szakaszokat jelentő tanulói csoportokat is megvizsgáljunk – nyolcadikosokat, illetve középiskolásokat –, figyelembe véve az iskolatípusokat: szakmunkásképző, szakközépiskola, gimnázium; középiskolai szinteket: másodikosokat, harmadikosokat és negyedikeseket. A szakközépiskolás és gimnazista negyedikesek továbbtanulási aspirációinak (hol és milyen szakon akarnak továbbtanulni) vizsgálata lehetővé tette azt is, hogy az általunk vizsgált szakterületen (közgazdász és jogász) továbbtanulni szándékozókat összehasonlíthassuk más szakterületen (műszaki, orvos stb.) és más felsőoktatási szinten, például főiskolai szinten továbbtanulni szándékozókkal. A helyi szinten történő megközelítés lehetővé tette annak vizsgálatát is, hogy milyen mértékű az adott területhez kötött reprodukció, milyen felsőoktatási szintre, illetve a középiskolások milyen körére terjed ki. Az általunk kiválasztott két város Győr és Kecskemét nem, helyesebben korlátozottan rendelkezik a felsőoktatás teljes vertikumával. Ez a vizsgálatunk szempontjából azért előnyös, mert a

⁴ Ezt a problémakört számos interjúban, tanulmányban veti fel Kopátsy. Legutóbbi kéziratos tanulmányában ki is mondja, hogy az iskolázottság és vállalkozás alakította a magyar társadalmat modern társadalommá (Kopátsy 1998)

továbbtanulást helyben elképzelők csoportja, illetve az általunk kiválasztott szakterületen továbbtanulók csoportjában megmutatkozó különbségek és hasonlóságok nemcsak a tanulók esélyeinek különbségeire, de arra is választ adnak, hogy az általunk vizsgált szakterületen továbbtanulók a középiskolás éveik során mennyire különülnek el a más területen továbbtanulóktól, illetve a középiskolába járók egészétől.

Az egyetemistává válás esélyeinek vizsgálatakor figyelembe vesszük, hogy hogyan alakult az iskolai szelekció a kilencvenes években, hogyan változott meg a társadalom osztályszerkezete és mindezekkel összefüggésben hogyan változott/változik meg a fiatalok továbbtanulási stratégiája és iránya.

Eddigi vizsgálataink alapján jól megragadható az iskolai szelekció alakulása a kilencvenes években. Erre különösen alkalmasak voltak a lokális szintű megközelítések (Gábor *et al.* 1998a, 1998b, 1998c). A korábbi lokális vizsgálatokból számos következtetés vonható le.

1) A *közoktatási rendszer átalakulása* növelte a versenyt az általános iskolák, illetve a gimnáziumok között azáltal, hogy az utóbbiak hat, illetve nyolcosztályos gimnáziummá alakulhattak. Az iskolák közötti verseny nyomán létrejövő szelekció a társadalmi szelekció felerősödésével járt együtt. Hevesi vizsgálatunk során azt tapasztaltuk, hogy a városban található nyolc osztályos gimnázium nyolcadikos korú (azaz negyedikes) tanulói (a szülők iskolázottságát, foglalkozási pozícióját, és anyagi helyzetét tekintve) sokkal előnyösebb szülői háttérrel rendelkeztek, mint a városban található másik két általános iskola nyolcadikosai. A gimnáziumnak viszont, hogy vezető szerepét megőrizze, növelnie kellett a környező falvakból bekerülő arányát, azaz az iskolai szelekció erősödése növekvő területi nyitottsággal párosult.

2) Az *iskolai szelekció előrehozatala*, illetve az általános iskolák közötti verseny a nyolcadikosok társadalmi összetételét két irányban befolyásolja: növekszik a különbség a „jó”, illetve „rossz” iskolák között, illetve az iskolán belül. A legmarkánsabb új jelenség az „underclassból” (alacsony iskolázottságú, tartósan munkanélküli szülők) származók növekvő elkülönülése, amely gyakran etnikai (roma gyerekek) elkülönülést is jelent. Az általános iskolák közötti verseny viszont növeli az iskolák területi nyitottságát. (Az utóbbi időben viszont az figyelhető meg, hogy az iskolák próbálják számukra kedvezően befolyásolni az iskolaválasztás szabadságát.)

3) Az iskolai szelekció még inkább érvényesül a *középiskolában*. Vizsgálataink megerősítik, hogy a szakmunkásképző, a szakközépiskola, a gimnázium iskolatípus szerinti különbözősége a tanulók társadalmi összetételének a különbözőségét is jelenti, vagyis a gimnáziumi tanulók kerülnek ki (a szülők iskolázottságát, a foglalkozási pozícióját, anyagi helyzetét tekintve) a legelőnyösebb családi környezetből, majd a szakközépiskolások, és az utóbbiaktól élesen elkülönülnek a szakmunkástanulók. A szakmunkástanulók belső differenciáltsága igen erős, mindenekelőtt az „underclassból” jövők és a „többiek” között húzódik, illetve ezen iskolatípusban rajzolódnak ki az anyagi különbségek. A három iskolatípuson belül a szakmunkásképzőben, valamint a szakközépiskolában a legmagasabb a bejárók és a kollégisták aránya.

4) Az iskolai szelekció növekedése mellett megfigyelhető egy másik tendencia, a *felfelé kúszó mobilitás* jelensége (climbing mobility), amelynek kedvez a piaci rend-

szer kiépülése. Szembetűnő következménye, hogy az elit középiskolák/gimnáziumok is helyet engednek a kisburzsoá réteg⁵ gyerekeinek. Ennél a jelenségnél felfelé csúszás figyelhető meg a nagyszülők és a szülők generációjához képest. A hetvenes években ugyanis a szülők még a szakközépiskoláig jutottak, gyerekeik viszont már az elit szakközépiskolákba, illetve gimnáziumokba is bejutnak. Ezen törekvések különösen a fiatalok továbbtanulási szándékaiban mutatkoznak meg.

5) A *továbbtanulási szándékokban mutatkozó különbség* a szakmunkásképző és az érettségit adó intézmények között húzódik. A hetvenes évekhez képest a szakmunkástanulók és szakközépiskolások továbbtanulási szándékában felfelé tolódás figyelhető meg: a szakmunkástanulóknak mintegy kétharmada szeretne továbbtanulni, igaz, döntő többségük érettségit szeretne szerezni. A szakközépiskolásoknak negyötöde megközelíti a gimnazistákat, akiknek kilenczede szeretne felsőfokú intézményben továbbtanulni. A szakközépiskolások továbbtanulási szándéka inkább korlátozódik arra a szakterületre, amely a szakközépiskola profilja (ezzel kialakul a szakközépiskoláknak továbbtanulást inspiráló csoportjai) a gimnazistáké univerzálisabb, de mindkét iskolatípusban a továbbtanulni szándékozók fele a főiskolát választotta. A továbbtanulási szándék növekedése szintén összefügg a piaci rendszer kialakulásával, melynek kísérő jelensége:

6) A *gazdasági tőke* fokozott és a korábbi kulturális egyenlőtlenségek kompenzálásában játszott szerepe. A szülők iskolázottságának hatása a fiatalok iskolai karrierjére nem vezethető le a kulturális tőke növekvő szerepéből még a fiatalok elit iskolákba kerülése esetében sem. A kulturális tőke ugyanis egyre inkább összefonódik a gazdasági tőkével, és ez nemcsak a fiataloknak az iskolán kívüli ismeretek megszerzésére vonatkozik, de az iskolák megválasztására is. A plusz tudást nyújtó tevékenységeket a magas státusú középiskolák tanulói inkább tudják megvásárolni, mint az alacsony státusú iskolák tanulói. A gazdasági tőke fokozott szerepe a fiatalok iskolai karrierjében egyaránt jelenti az esélyegyenlőtlenségek egyik fajtájának növekedését, de a korábban, a kulturális tőke mentén létrejövő esélyegyenlőtlenségek kompenzálását is. Erre több jel utal, a továbbtanulók arányának a növekedése a szakközépiskolákban, a gimnazisták és szakközépiskolások közötti különbségek csökkenése, olyan fontos területen, mint a nyelvismeretek megszerzése. A gazdasági tőke – a korábbi kulturális tőke mentén kirajzolódott – egyenlőtlenségeket kompenzáló szerepét jól mutatja, hogy a kisburzsoá származású fiatalok nemcsak az elit gimnáziumokban, és szakközépiskolákban játszanak fontos szerepet, de jelentős hányadát képezik, mind a felsőfokú intézményekben továbbtanulni szándékozók, mind az elsős jogász, illetve közgazdász hallgatóknak.

7) A továbbtanulni szándékozók középiskolások – a jogi, illetve közgazdasági egyetemre jelentkezők közül – csaknem kétharmadának *édesapja főiskolai és egyetemi végzettséggel rendelkezik*, de ezekbe a felsőfokú intézményekben jelentkezők között a legmagasabb – egynegyed részük – a kisburzsoá rétegből kikerülők aránya.⁶ Ezt erősítik

⁵ Kisburzsoá rétegen az egyéni vállalkozókat, illetve az 1–5 alkalmazottat foglalkoztató munkaadókat értjük.

⁶ A kisburzsoá réteghez sorolt apák egyharmada főiskolai, egyetemi diplomával, egyharmada érettségivel, egyharmada pedig szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezik.

még azoknak az elsős közgazdász és jogász egyetemistáknak az adatai is, akiknek egyik legmarkánsabb csoportja az osztály/réteg hovatartozás szerint kisburzsoá háttérrel rendelkezik.

8) A magyar polgárosodásban fontos szerepet játszó, kisburzsoává váló, illetve az átalakulásban kedvező helyzetbe kerülő *munkás rétegek gyerekei* a felsőfokú intézmények megválasztásában a közgazdász és műszaki pályákat választják. A Győrött és Kecskeméten a továbbtanulni szándékozó, munkásszármazású gyerekek szülei a közgazdasági és jogi egyetemeken egyötöd, a gazdasági főiskolákon csaknem egynegyed, műszaki főiskolákon négyötöd arányban fordulnak elő. A munkás apák többsége a magán szektorban, azon belül – különösen Győrött – a multinacionális cégeknél dolgozik. Ez azt mutatja, hogy a középosztályosodó rétegeknél a továbbtanulásban is egyre inkább az optimális befektetés – optimális haszon elve érvényesül.

9) *Optimális befektetés – optimális haszon.* Az iskolai egyenlőtlenségek hangsúlyozása mellett, arra is oda kell figyelnünk, hogy a fiatalok iskolában eltöltött idejének növekedése a fiatalok iskolai karrier-útjának kiszélesedésével jár. A kisburzsoá, munkásszármazású rétegek fiataljai a rövidebb, anyagi javakra gyorsabban konvertálható iskolai életutat választják (főiskolák közgazdasági, műszaki szakjait), azaz a befektetés és haszon optimalizálására törekednek. Az elit egyetemekre kerülést nehezíti az egyre növekvő verseny és a rohamos költségnövekedés. Éppen ezért az ilyen irányú továbbtanulás az iskolai karrier legoptimálisabb útjának kialakítását követeli meg a fiataloktól, a szülőktől és az iskoláktól. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy már igen korán körvonalazódik az iskolázott, befolyásos, gazdasági és kulturális tőkével és kapcsolatokkal rendelkező családok fiataljainak egy csoportja, akiknek iskolai karrierje többnyire a magas presztízsű egyetemeken folytatódik.

Az első éves egyetemisták családjának osztályhovatartozása

Alapvető adatok

Az elsőévesek ötöde harmadik generációs értelmiségi, legtöbben – csaknem kétötödük – a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen büszkélkedhetnek diplomás nagyszülőikkel. A két felsőoktatási képzési típusba bekerült fiatalok háromötöde második generációs értelmiségi, ötödrészüknak pedig a nagyszülei között is voltak felsőfokú végzettségűek. A két legelitebb szak között is megfigyelhető a vidék-főváros közötti hierarchia az utóbbi javára. A vidéki egyetemeken kisebb ugyan a második és harmadik generációs értelmiségi aránya, de a vidéki egyetemek kevésbé nyitottak az ország különböző tájairól érkező diákok előtt (különösen vonatkozik ez az állítás a miskolci és debreceni egyetemekre): a hallgatók kétharmadát az intézmény székhelyét adó városból és környékéről veszik fel. A területi adatok előzetes elemzéséből azt látjuk, hogy azokban a térségekben, ahol prosperál a gazdaság, nagyobb esélyük van a fiataloknak az elit egyetemekre bekerülni.

Az ifjú jogász- és közgazdászjelöltek szüleinek anyagi helyzete is kiemelkedő. Ezt jól illusztrálja, hogy a TÁRKI tavaly felvett adataival összehasonlítva az országos átlaghoz képest majdnem tizenötszörös közöttük azoknak az aránya, akik nyaralóval

vagy telekkel rendelkeznek. Tizenegyszeresen haladja meg a vizsgált egyetemisták szüleinél az internetes csatlakozás, valamint az értékes művészeti tárgyak aránya is az országos átlagot. Mosogatógéppel 10-szer akkora arányban rendelkeznek, mint amekkorával a magyar háztartások. A szülők 42,7 százalékának van mobiltelefonja, 59,4 százalékának cd-játszója, 12,8 százalékuknál két garázs van otthon, 35 százalékuk pedig külön fogadószobában várja a vendégeket. Emellett négy százalékuknál konditerem, 1,2 százalékánál pedig úszómedence is megtalálható. Ezt a tendenciát erősítik meg a korábbi KSH felvétel adatai is: „A közlekedési és hírközlési kiadások, valamint a művelődési és oktatási, üdülési kiadások legmagasabbak szintén a felsőfokú tanintézetű hallgatókkal rendelkező háztartásokban 41 700, illetve 24 900 Ft és legalacsonyabb a 20 év alatti nem tanuló gyermekeket eltartóknál 19 300, illetve 8300 Ft. Az eltérések 2,2 és 3-szorosak. Ennek oka az első esetben a magasabb gépkocsi és telefonellátottság, a második esetben pedig az egyetemista és főiskolás gyermekek tanítatásának költségei. A felsőfokú tanintézeti hallgatókat mint legidősebb gyermeket nevelő háztartásokban a gépkocsi ellátottság 69, a telefonellátottság 65%-os volt. A művelődési kiadásokon belül lévő 3-szoros különbség pedig ezek belső szerkezetével, teljesen más fogyasztási struktúrájával magyarázható.” (*Keszthelyiné 1997*)

Az elsőéves egyetemisták családjának osztályhovatartozásának vizsgálatára alakítottuk ki az apa/anya osztály hovatartozását mérő változókat, amelyek kialakításakor nagy mértékben támaszkodtunk a magyar szociológia társadalmi rétegződés vizsgálataira. Az osztályhovatartozás történetiségének, etnikai hovatartozás és életforma elemének kialakításakor elsősorban Kemény István megközelítését vettük figyelembe, aki az elméleti megközelítés kérdését már nagyon korán, a hetvenes évek elején felvetette, elméleti és módszertani szempontból igen fontosnak tartjuk a munkás és roma vizsgálatait (*Kemény 1990, 1991, 1992, 1993, 1996*). A másik megközelítés Kolosi Tamás rétegződés felfogása (*Kolosi 1987*), illetve a rendszerváltással kapcsolatos írásai (*Kolosi 1991; Kolosi & Róna-Tas 1992; Kolosi & Róbert 1992; Kolosi & Sági 1996*). Különösen megfontolandónak tartjuk Róbert Péter foglalkozásszerkezettel kapcsolatos tanulmányát (*Róbert 1997*).

Az apa/anya osztályhovatartozása változók kialakításakor figyelembe vettük a tulajdonviszonyok átalakulását, hogy az apa/anya magán, illetve állami szektorban dolgozik-e. Az állami szektoron belül pedig a köztisztviselői illetve közalkalmazotti viszonyt. A magánszektorban a tulajdonosokat az alkalmazottak száma szerint kategorizáltuk, a beosztottakat pedig aszerint, hogy szellemi, vagy fizikai munkát végeznek-e. Figyelembe vettük még azt, hogy az apa/anya milyen szerepet tölt be a munkahelyi hierarchiában. Az apa/anya osztályhovatartozása változó elkészítésekor, nem vettük figyelembe az inaktív apákat/anyákat.⁷

Az apa osztályhovatartozását figyelembe véve az első kategóriát felső-felsőnek nevezettük, ebbe a kategóriába tartoznak azok a magánszektorban dolgozó tulajdonosok, akik 50-nél több alkalmazottat foglalkoztatnak, ide soroltuk a felsőszintű vezetőként szolgáló állami tisztviselőket, valamint a felsőszintű vezető pozíciót betöltő állami

⁷ Az inaktív apák/anyák osztályhelyzetének meghatározása a részletes foglalkozási és iskolázottsági adatok figyelembe vételével került sor.

közalkalmazottakat. A közép-közép, közép-alsó kategóriája az alkalmazottak száma, illetve a munkahelyi beosztási hierarchia alapján történt. Az egyik legfontosabb kategóriának a kisburzsoát tartjuk, a kisburzsoák azok, akik a magánszektorban dolgoznak tulajdonosként 1–5 alkalmazottal, illetve alkalmazott nélkül. A szellemi kategóriába kerültek azok, akik mind a magán, mind az állami szektorban beosztottként szellemi munkát végeznek. A munkás kategóriába kerültek azok, akik mind a magán, mind az állami szektorban beosztottként fizikai munkát végeznek. A kategóriák további ellenőrzését az apa/anya részletes foglalkozásának, illetve iskolázottság részletes adatainak összevetésé figyelembe vételével végezzük el.

Az osztálykategóriák értelmezésekor törekedtünk arra, hogy a történeti megközelítést is figyelembe vegyük. Ezek közül az apai nagyapa/nagyanya, illetve anyai nagyapa/nagyanya részletes foglalkozásának, illetve iskolázottságának leírása mellett (melynél viszont tekintettel kell lennünk arra, hogy megkérdezetteink egyötöde ezekre a kérdésekre nem tudott válaszolni), figyelembe vettük továbbá a megkérdezettek etnikai hovatartozását, illetve a megkérdezettek felekezeti hovatartozását. A család történeti hátterének bemutatását segíti annak vizsgálata, hogy hol nevelkedett az apa/anya gyerekkorában.⁸

Az osztálykategóriák értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy azok az összefüggések szignifikánsak a nagyszülők iskolázottságával, és csaknem szignifikánsak a nagyszülők foglalkozásával, beosztásával, valamint a gyermekkori településsel, és nem szignifikánsak az etnikai és felekezeti hovatartozással. A végleges megállapításokhoz további elemzésre van szükség, de néhány fontos tendencia megfigyelhető.

A diplomás nagyapa aránya közel hasonló 23%-tól 29%-ig terjed a szellemi kategóriától a kisburzsoá kategórián át a felső-felső/elit csoportig, kivételt a munkás apák képeznek, akiknél a diplomás apai nagyapák aránya mintegy 6%. A nagyapák foglalkozását tekintve a felső-felső kategóriába tartozó apák esetében volt a legmagasabb az állami tisztviselő apai nagyapák aránya (16%), illetve a kisburzsoák esetében, ahol a fenti arány 12%. A kisburzsoá esetében a felső-felső mellett legmagasabb a jogász apai nagyapák aránya (5–5%), illetve a kisburzsoá apák esetén volt az egyik legmagasabb (6%) a gazdasági vállalkozó apai nagyapák aránya. A két alsó, a szellemi és a munkás kategóriában igen magas a foglalkozási kategória szerint a középrétegek, illetve a fizikai foglalkozásúak aránya (56, illetve 61%). Mindegyik osztály kategóriában igen magas azoknak az aránya, akik gyermekkoraikat falun töltötték, mintegy kétötödük, a munkásoknak több mint fele (52%-a falun, 5%-a tanyán), különösen figyelemre méltó, hogy a felső-felső réteg második ebben a rangsorban (43%, illetve 3% a fenti arányok). Fontos megjegyezni, hogy a gyermekkori település alapján a kisburzsoá kötődik leginkább Budapesthez, illetve körükben legalacsonyabb a falusiak aránya. Az etnikai hovatartozás alapján az általunk vizsgált osztályok nagyfokú nyitottságot mutatnak. A rokonok között a felső-felső osztálykategóriához tartozók között 23%-a svábokat, 16%-a szlovákokat, 8%-a zsidókat nevezett meg a felmenők között. Az etnikai hovatartozás szerint a kisburzsoá kategóriához tartozók is a felmenők között a svábokat 31%-ban, zsidókat 10%-ban, szlovákokat 9%-ban neveztek

⁸ A gyermekkori település részletes feldolgozására a vizsgálat további szakaszában kerül sor.

meg, de említettek horvátokat (6%), románokat (4%), szerbeket (3%), ukránokat (2%), és még romákat is (0,3%). A felekezeti hovatartozás alapján⁹ a felső-felső és kisburzsoá apák gyermekei között szinte minden felekezet megtalálható: római katolikus 57% illetve 52%, református 8 illetve 13%, evangélikus 3 illetve 2%, görög katolikus 1 illetve 2%, görögkeleti 2 illetve 2%, izraelita 2 illetve 1%. Az elsőéves közgazdász- és jogáshallgatók felekezeti megoszlásával kapcsolatos adataink lényegesen eltérnek a *Tomka Mikós (1996)* által közölt, 18–29 évesre vonatkozó adatoktól, amely szerint e korosztályban római katolikus 69,5%, református 19,5% evangélikus 3,3%, felekezeten kívüli 5,9%. Különösen vonatkozik ez adataink szerint a felekezeten kívüliekre, hiszen az elsőéves jogász- és közgazdászahallgatók között 28% vallotta, hogy semmilyen felekezethez nem tartozik. A KSH adataihoz ugyan közelebb állnak, de a különbség itt is nagy: katolikus 61,3%, református 18%, evangélikus 3%, felekezeten kívüli 14,1%.

Az osztálykategóriák elemzése során kitűnt, hogy szignifikánsak a szülők iskolai végzettségével, a jövedelmi viszonyokkal, a fogyasztási javakkal, azon belül olyan finom mutatókkal, mint a lakások minőségi mutatói, illetve a személygépkocsik száma, életkora, valamint a személygépkocsi márka típusa. Azt is megfigyelhettük, hogy mind a rokonsági, mind a baráti kapcsolatok közül a legfontosabbak a gazdasági kapcsolatok, illetve hogy a rokonsági kapcsolatok nem szignifikánsak az osztályhovatartozással, a baráti kapcsolatok viszont igen.

Anélkül, hogy a különböző osztályok leírására vállalkoznánk, néhány fontos vonást szeretnénk kiemelni. A felső-felső réteg minden vonatkozásban: anyagi, kulturális és társadalmi kapcsolatokban is konzisztens csoport, azaz a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, a legmagasabb a második generációs értelmiségiek aránya és így tovább. A legjobb anyagi körülmények között élnek, és a legkiterjedtebb baráti networkkel rendelkeznek a gazdasági és politikai elit, valamint a sajtó köreibben, ezen kívül elsősorban budapestiek és nagyvárosiak.

Minden mutatóban leginkább elkülönülnek a munkások, akik jellemzően középfokú végzettségűek, anyagi körülményeikben, rokonsági és baráti kapcsolataikban a legzártabbak, és körükben a legmagasabb a falusiak aránya.

Az iskolázottság kivételével a beosztott szellemiek következnek a munkások után, anyagi javakkal ellátottságnak finomabb mutatói (garázzsal rendelkezés, autó életkora, száma stb.) szinte megegyezik a munkásokéval. Ha figyelembe vesszük, hogy rokonsági, baráti kapcsolataiban kevésbé tér a felette lévő osztályokétól, azt állíthatjuk, hogy a beosztott szellemi/diplomás réteg az átalakulás vesztese. Minden szempontból a legdinamikusabb viszont az adatok figyelembe vételével a középosztály, a kisburzsoá osztály.

Az elsőéves egyetemi hallgatók tehát olyan megváltozott osztályhátterrel rendelkeznek, amelyben kifejezésre jutnak a kilencvenes évek társadalmi változásai. Ennek az egyik jellegzetes vonása, hogy markánsan megjelenik az új elit („felső-felső”), amelyben három összetevő található: az egyik a kialakult magánszektor gazdasági elitje, a

9 A felekezeti hovatartozást az egyetemi hallgatóktól kérdeztük meg.

második az állami tisztviselői elit, a harmadik pedig a közalkalmazotti réteg elitje. Jellemző vonása ennek az elitnek, hogy a gazdasági, kulturális és hatalmi tőke konzisztensen jelenik meg.

A másik markáns osztályhátér a kisburzsoá osztályhátér, ők a magánszektor képviselői, elsősorban a gazdasági tőke játszik meghatározó szerepet, másrészt pedig ez a csoport rendkívül nyitott mind a kulturális, mind a hatalmi networkjében, kapcsolataiban. Más szóval, azon osztályok gyermekei váltak elsőéves jogásszá, közgazdásszá, akik leginkább kötődnek a magánszektorhoz, a piacgazdasághoz, akik az gyermekeik anyagi felemelkedésének, karrierjének megteremtését úgy gondolják megvalósítani, hogy biztosítaniuk kell számukra a kulturális és hatalmi felemelkedés útját.

A harmadik jellemző változás, hogy a szellemi foglalkozásúak – vizsgálatunkban elsősorban diplomások – csoportja a korábbi időszakhoz képes ennek az osztályhierarchiának a munkások előtti legalsó csoportjába kerültek. Ez egy inkonzisztens csoport abban az értelemben, hogy magas kulturális tőkével, és ehhez képest alacsonyabb gazdasági tőkével rendelkeznek. Ellentmondás az is, hogy annak ellenére, hogy lecsúszásuk a társadalmi hierarchián szemmel látható (a kisburzsoá után következő osztály), megvannak még a hatalmi, gazdasági, és a nyilvánossággal való kapcsolataik.

Végül a legalsó csoport a munkás háttérrel rendelkezők, akik minden mutatójukban lényegesen elkülönülnek a fenti csoportoktól, sajátosságuk az is, hogy ez a réteg a leginkább falusi jellegű réteg, míg az összes többi városi társadalmi csoport, anyagi mutatóikban viszont a szellemiekhez állnak közel. Az egyetemi hallgatók munkás háttere a munkások elitjét, a munkás-arisztokráciát jelenti.

A 90-es évek változása, amely a burzsoá osztályok kialakulásához vezetett, a régi osztálystruktúra felbomlása következtében a nagyszülők esetében még nem mutatnak lényeges eltérést felekezeti, etnikai tagoltságukban, rokonsági kapcsolatukban, napjainkra viszont már a baráti kapcsolatoktól, az anyagi javakkal való rendelkezésig szignifikánsan térnek el egymástól, azaz egy új osztálystruktúra kikristályosodása figyelhető meg.

Hangsúlyozni kell a szülők magas iskolázottsági szintjét. Az egyetemi hallgatóknak egy jelentős része harmadik illetve második generációs értelmiségi lesz, tehát a gazdasági tőke szerepének egyre fontosabbá válása mellett igen fontos a kulturális tőke fokozódó szerepe az új osztálystruktúra kialakulásában. Azt is ki kell emelnünk, hogy ez a többgenerációs értelmiségi családi háttér egyaránt megfigyelhető a nyertes csoportoknál (elit, kisburzsoá), de a veszteseknél (értelmiségi, diplomás szellemi rétegnél) is. A hallgatók többgenerációs kulturális, diplomás háttere nem ellentmondásmentesen jelenik meg az átalakulás során, ami feltehetően befolyásolni fogja a megkérdezettek szellemi arculatát, politikai mentalitását.

A családi minták, elvárások szerepe

A család demográfiai adatai

A megkérdezettek egyötödénél a szülők nem élnek együtt, 13% az elvált szülők aránya, 2,4% akik nem váltak el ugyan, de nem élnek együtt, és 4% azoknak az aránya,

akiknél az egyik szülő meghalt. A megkérdezettek 14%-ának nincs testvére, 67%-ának egy, 15%-ának két testvére van, 4%-uknak pedig három vagy annál több testvére van. A megkérdezettek közül minden ötödik tehát csonka családban él, 15%-a él olyan nukleáris családban, ahol nincs testvér, és 45%-a él olyan nukleáris családban, ahol egy testvér van, és 11%, ahol kettő vagy több testvér van, és minden tizedik megkérdezett kiterjedt családban él. A testvérek, akár a fiatalabb, akár az idősebb testvérekről, azt mondhatjuk, hogy szinte ugyanazt az iskolai életpályát futják be, mint a megkérdezett. Ez azt jelenti, hogy a kérdezettnél fiatalabb, középiskolás korú testvérek 70%-a gimnáziumba, 20%-a szakközépiskolába jár, az idősebb testvéreknek is egyharmada főiskolán vagy egyetemen tanul, fele gimnáziumban vagy szakközépiskolában, és mind a fiatalabb, mind az idősebb testvéreknek csak töredékszázaléka tanul szakmunkásképzőben. Az idősebb testvéreknek 1,5%-a munkanélküli. Azaz azt mondhatjuk, hogy a testvérek iskolai életpályája azt fejezi ki, hogy a megkérdezettek az átlagosnál jobb körülmények között élő családokban élnek. Említettük, hogy minden tizedik kiterjedt családban él, a kiterjedt családok aránya egyenesen emelkedik a budapesti 8%-tól a községekben található 17%-ig. Ha az osztályhovatartozást nézzük, akkor a kiterjedt családok aránya az osztályhierarchia két szélső pólusain a legmagasabb, az elitnél 14%, a munkásoknál pedig 12%. Azon családok aránya, amelyek két testvérnél többen rendelkeznek a kisburzsoá körében a legmagasabb (15%), ez a családösszetétel a munkás családnál a legalacsonyabb (7%). Ezek a megváltozott feltételek, az anyagi, gazdasági tőke fontosságára való felkészülés, kifejezésre jut abban, hogy a hallgatók szinte magukkal hozzák – Bourdieu kifejezésével – a habitusként jellemezhető családi mintákat, illetve törekvéseket, elvárásokat.

A család demográfiai adataiból kitűnik, hogy a mintában szereplő egyetemisták az átlagosnál jobb körülmények között élnek (ez látható a testvér iskolai mutatóiból), másrészt pedig megfigyelhető a kiterjedt családnak két típusa: egy tradicionálisabb a munkás réteg körében, és egy modernebb a felső rétegekben, hiszen ez utóbbiak elsősorban városi, nagyvárosi környezetben élnek. Az is látható, hogy a megkérdezett hallgatók olyan családokból jönnek, amelyekben igen fontos, hogy a gyerekek eljussanak az egyetemig. A gyermekek vállalása, és az ő kitaníttatásuk leginkább a kisburzsoá családra a jellemző, az ő esetükben találkozunk a legnagyobb arányban olyan családokkal, ahol kettőnél több gyerek van.

Az egyetemisták családjában az egyik legmarkánsabban kirajzolódó jellemző, hogy a gyerekeknek tanulnia kell, és mintegy szuggerálták kora gyermekkoruktól, hogy tehetségesek, hogy nagy jövő előtt állnak. Ezen felül két, részint az eltérő gazdasági helyzetből adódó típus különül el: az egyik csoport inkább a jobb anyagi helyzetből adódóan ad sokat a gyermekének: a legutóbbi divat szerint öltözteti, rendszeres külföldi családi utazásra vitte/viszi, a másik csoport esetén pedig a család kulturális élményt közvetít a közös zenélés, közös olvasás által. Megfigyelhető egy harmadik tendencia is, amikor a gyerekek a fogyasztói-szórakoztató kultúra otthon levő termékeivel nőnek fel (pl. az otthon levő kazettákat hallgatják, videókat nézték/nézik gyermekkoruktól). A fogyasztói javak igen magas arányban vannak jelen a szülők háztartásában, mint már korábban hangsúlyoztuk. Ez a családi habitus igen nagy szerepet

játszik a középiskola megválasztásában, illetve abban a tudatos felkészülésben, amely az egyetemisták középiskolai évei alatt történt. Az egyetemisták a családjukból magukkal hoznak egyfajta versenyszellemet, nyerni akarást, ami nagy segítséget nyújt abban, hogy az igen éles versenyhelyzetekben helyt tudjanak állni, ennek különösen nagy szerepe van az anyagi hátrányok áthidalásában.

Iskolai szelekció = társadalmi szelekció?

Alapvető adatok

A diákoknak nemcsak a családi háttere, hanem középiskolai végzettsége is kiemelkedő: a megkérdezettek egyharmada járt olyan gimnáziumba vagy szakközépiskolába, amely intézmények a legjobb 24 közé sorolhatók. A mostani golyák 90 százaléka gimnáziumból érkezett.

Az első évesek 10 százaléka vesz részt költségtérítéses képzésben, ám nem fedezhető fel köztük és az államilag finanszírozott képzésben részesülők között társadalmi különbség. A költségtérítések helyzete annyiban különbözik, hogy szülei a tandíjon felül kevesebbet tudnak más, az egyetemi léthez tartozó javakra fordítani.

Azt vizsgálva, hogy az elsőéves egyetemisták melyik középiskolában szereztek meg érettségijüket, egyfelől megfigyelhetők a szakirodalomban, illetve a korábbi vizsgálatokban leírt szelekciós mechanizmusok: magasabb a gimnáziumokban, valamint a hat illetve nyolc osztályos gimnáziumokban érettségizettek aránya, másfelől pedig érvényesülnek az iskolai státus szerinti szelekciós folyamatok. Iskolai státuson értjük a legjobb iskolák és a kevésbé jó iskolák közötti különbséget.¹⁰ Abban, hogy ki kerül a legjobb, és ki a kevésbé jó iskolába, szerepet játszanak a kulturális tradíciók: a magasabb státusú iskolákban magasabb a második illetve harmadik generációs értelmiségivé váló fiatalok aránya.

Az is igaz viszont, hogy a gazdasági tőkével való rendelkezés kompenzálhatja a kulturális tőkében megmutatkozó hátrányokat, ezt mutatja a kisburzsoá rétegnek az elitiskolákban is kimutatható jelentős aránya. Az iskolai szelekcióhoz azonban hozzá tartozik az iskolán kívüli szelekció, nevezetesen az, hogy azon tudások megszerzéséhez, amelyek ma már szinte elengedhetetlenül szükségesek az általunk vizsgált szakokra való bekerüléskor (például nyelvtudás), igen fontos szerepet játszik az iskolán kívüli tanulás (az egyetemisták igen nagy hányada tanult magántanárnál), illetve az egyetemre való felkészítésben is igen nagy szerepe van a magántanárnak, valamint az egyetemre való felkészítést biztosító piaci szolgáltatások igénybevételének. Ez azt is mutatja, hogy az iskolai szelekciónak társadalmi szelekcióvá válása nem értelmezhető

10 Az iskolai státus – Kutatásunk megtervezésekor fontosnak tartottuk az *első egyetemisták iskolai életútja szempontjából azt vizsgálni, hogy melyik iskolából jöttek*. Ezt az iskolai státusszal mérjük. Az iskolai státus az a mérőeszköz, amely egyaránt mutatja az iskolába járók szüleinek társadalmi helyzetét és az iskolák eredményességét. Az iskolai státus kialakításakor az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyeken, illetve az Országos Szakmai Tanulmányi Versenyeken elért eredmények alapján kialakított iskolák sorrendjét, helyezési sorszámaát vettük figyelembe (Neuwirth 1997). A változót úgy képeztük, hogy a megkérdezettek középiskoláit az OKTV helyezési száma alapján, illetve az egyetemre felvettek/létszám alapján képeztünk változókat. Ezen változókat kvartilissal négy részre bontottuk: a két szélső csoport a legjobb és legrosszabb, azaz a magas, illetve alacsony státusú középiskolák, a közbülső két csoportot pedig a közepes státusú iskolák közé soroltuk.

egy eleve elrendelt folyamatként, hiszen éppen a tanulmányi versenyeken való magas részvételi arány mutatja, hogy a diákoknak az egyéni felkészülésében a „plusztudások” iskolán belüli átadásának növelésével, vagy egyszerűen a tanári munkával (hiszen az iskolák két harmada nem elitiskola) növelhetők a mind anyagilag, mind kulturálisan hátrányos helyzetűek esélyei. (Ez meg is mutatkozik az előzetes vizsgálatainkból, amikor azt tapasztaltuk, hogy a kevesebb tőkebefektetést, a rövidebb képzési időt igénylő főiskoláknál – gazdasági, műszaki képzésekben – jelentősen megnövekszik a kulturálisan illetve gazdaságilag kedvezőtlenebb helyzetű hallgatók – például kisburzsoá, munkás, falusi származásúak – aránya.) Az is tény, hogy az iskola sok vonatkozásban teljesítmény és képesség alapján szelektál. A BKE kiegyenlítettebb képet mutat, mint például a budapesti jogász karok, amelyekben igen markánsan jelenik meg a családi tradíciók – mind az anyagi, mind a kulturális tőkével rendelkezés – fontossága. A fenti állításunkat támasztják alá az 1995-ös országos vizsgálat adatai is.

„Amíg az egyetemen továbbtanulók több mint fele diplomás értelmiségi foglalkozású szülő gyermeke, addig a legfeljebb általános iskolát végzettek többsége (61%-a) maga is iskolázatlan családi háttérrel rendelkezik. A minta egészét tekintve azt kell kiemelnünk, hogy az utóbbi évtizedben – az általános trendbe illeszkedően – emelkedett a szülők iskolázottsági szintje, foglalkozási státusa. Ami a családok anyagi helyzetét illeti, gyakorlatilag nem változott tíz év alatt azon fiatalok aránya, akik az átlagosnál jobb anyagi körülmények között éltek gyermekkorukban. Ugyanakkor jelentősen növekedett azok tábora, akik gyermeküket külön nyelvrára, zeneórára, illetve speciális kurzusokra járatták. Ez már önmagában azt mutatja, hogy az iskolai sikerességhez, a későbbi foglalkozási karrierhez egyre inkább szükség van az iskola falain kívül megszerezhető ismeretekre, tudásra is. Mindez akkor látszik igazán, ha a fiatalok iskolázottsági szintje szerint nézzük a külön órán való részvétel gyakoriságát. A végzettség emelkedésével meredeken nő azok részaránya, akiknek gyermekkorukban volt valamilyen kötelező tanórán kívüli elfoglaltsága. Az egyetemi tanulók, illetve az egyetemet végzettek 60%-a nyilatkozott úgy 1995-ben, hogy 10–14 éves korában járt nyelvrára vagy egyéb szakkörre, önképző körre, az általános iskola befejezése után tovább nem tanulóknál ez az arány csak valamivel több mint 10%. Ami a gyermekkori anyagi helyzetet illeti, minél magasabb iskolázottsági szintről van szó, annál magasabb azok aránya, akik 10–14 éves korukban az átlagnál jobb anyagi viszonyok között élnek. Az egyetemet végzettek vagy a jelenleg is ott tanulók csaknem kétharmada származik átlagosnál tehetősebb családból, ugyanez az arány a csupán általános iskolát végzetteknél még a 25%-ot sem éri el.” (Bukodi 1997)

Azt is láttuk, hogy az általunk vizsgált hallgatók már a középiskola megválasztásakor – a hat illetve nyolc osztályos gimnáziumok esetében különösen fiatal korban – elkülönülnek a középiskolás korúak jelentős részétől: negyedük olyan középiskolába járt, amelynek társadalmi összetétele, szociális háttere, elsősorban az elit, valamint a kisburzsoá arányában, a családok anyagi, kulturális, hatalmi befolyásában lényegesen eltér a középiskolák egészétől. Mivel ezeknek az iskoláknak a száma szinte két kézen megszámolható, már a középiskolai évek során majdnem személyes ismeretségbe kerültek, még mielőtt közös egyetemre jártak volna. Következésképpen, már egye-

temre kerülve eltávolodtak a középiskolások egy részétől, és a középiskolások elitjét képezik, a többiekétől eltérő kulturális mintákat követnek, és mintegy elit szubkultúrát alakítanak ki középiskolás éveik alatt.

Az egyetemisták különféle közös jegyekkel rendelkeznek: az egyik csoport harmadik generációs értelmiségiként jellemezhető, a másik csoport területi hovatartozás révén, a harmadik pedig a tanulmányi versenyek, illetve azon versenyelvek és tudások révén, amelyek az egyetemi bekerülésben nagy fontossággal bírnak (pl. a versenyzők csoportja, a külföldi ösztöndíjasok csoportja stb.). Tehát annak ellenére, hogy már a középiskolában, az egyetemre kerülés előtt elkülönül jelentős részük a középiskolások többségétől, egyre finomabb módozatai jönnek létre a hallgatói elitcsoportokba való kerülésnek. Ez azt is jelenti, hogy ugyanazon a területen tanulók, például jogászok között, az egyik jogászcsoporthoz szinte fényévnnyi távolságra kerül a jogászhallgatók másik csoportjától.

Egyetemistává válás mint tőkebefektetés

Alapvető adatok

Évkezdésre átlagosan 120–220 ezer forintot, de előfordult, hogy 14 millió forintot ruháztak be az idei elsőéves hallgatók szülei. Az elsőéves hallgatók 12,3 százaléka már rendelkezik saját lakással. Az adatokból kitűnik, hogy legtöbbit a vidéki egyetemeken jogászhallgatóira költöttek a szülők, átlagosan mintegy 250 ezer forintot. Ennek kevesebb mint felét szánta a család a vidéki közigazdászokra (124 ezer Ft). A budapesti elsőévesek a középmezőnyben szerepeltek: a jogászokat 137, a közigazdászokat 170 ezer forintnyi befektetéssel segítették hozzá szüleik egyetemi éveik megkezdéséhez. A szélső értékek közül figyelemre méltó, hogy volt például olyan ifjú értelmiségi, aki 14 millió forintért kapott lakást, autót, és lakberendezési tárgyakat az egyetem elkezdésekor.

Az elsőéves egyetemisták 12,3 százaléka rendelkezik saját lakással, s egy részük nem lakhatási, hanem befektetési céllal kapta az ingatlant. A leendő jogászok és közigazdászok 95,6 százalékának van bankkártyája, 38,2 százalékuk rendelkezik cd-lejátszóval, közel harmaduknak van otthon számítógépe, s több mint ötödük rendelkezik valamilyen értékes sporteszközzel, illetve hifivel. A diákok 4,6 százaléka vezeti a saját autóját. Ehhez képest elenyészőnek tűnik az az átlagosan havi 20 ezer forintos bevétel, amiről a kérdőív kitöltésekor beszámoltak. Kiadásaik közül a legnagyobb tételt a lakáskiadások teszik ki, ami az albérletben lakók esetében 11 ezer 638 forint, a saját lakásra 10 ezer 459, a kollégiumra 3892 forintot költenek átlagosan. A diákok mintegy fele azonban otthon lakik, így az átlagos kiadások sorában ezt megelőzi a taneszközökre fordított 4887 forint és az érkezésre költött átlagosan 4852 forint, s csak ezt követi 4219 forinttal a lakhatás. Kultúrára a diákok átlagosan 1007 forintot fordítanak, szórakozásra pedig 2335 forintot.

Az osztályhátter megváltozásának lényege tehát, hogy a kulturális tőke egyre inkább a gazdasági tőkével párosulva jelentkezik, illetve a kisburzsoá háttér és a beosztott szellemieknek a „helycseréje” összhangban van azzal, hogy mind az egyetemre való előkészületek, mind az egyetemista lét egyre inkább anyagi tőkebefektetést is jelent.

Ez azt is eredményezi, hogy a fiatalok nagyon korán, már középiskolás korukban kapcsolatba kerülnek a pénz és a piac világával. Az egyetemre járás befektetés-igénye pedig azt eredményezi, hogy egyrészt a családok egy része (főleg a tehetősebb része) már kalkulálnak az egyetemre járás költségeivel (ezt mutatják például a lakás-adatok), másrészt maguk a fiatalok is az egyetemi megélhetéshez, illetve az egyetemi életformához már középiskolában számolnak a munkavállalással, ezt mutatja ezen kívül az is, hogy az elsős hallgatóknak egytizede jelenleg is dolgozik az egyetemi tanulmányai mellett, és csaknem fele tervezi, hogy munkát fog vállalni a tanulmányai alatt. Ma még az egyetemre kerüléskor a család anyagi háttérének és az állami finanszírozásnak a kettőssége jellemző, ahol a felsőbb rétegek előnyben vannak az állami finanszírozás kihasználásában. Egyszerűbben fogalmazva, aki anyagilag, gazdaságilag, a beosztási hierarchiában kedvezőbb pozícióra tesz szert, annak a gyereke könnyebben tud hozzájutni az állam által finanszírozott helyhez. Vagyis, a saját családi anyagi tőke megsokszorozódik az állami támogatással.

Azt, hogy a gazdasági tőkével napjainkban is még hátrányokat lehet kompenzálni, mutatja az, hogy az állami egyetemeken a költségtérítéssel járó képzésben tanuló hallgatók befektetési költsége alacsonyabb, mint az állami finanszírozású helyekre kerülőké. A költségtérítéssel járó helyek betöltésekor nem egyszerűen azok jelentkeztek, akiknek a családja eléggé tehető, hanem nagyon sok esetben a bejutás reményében a kevésbé tehető családok mozgósítják anyagi tartalékaikat, illetve nagyon sok esetben az anyagi színvonalukhoz képest igen nagy megterhelést vállalnak fiaik, lányaik egyetemre kerüléséért. Ez nem csak az egyetemre kerülésre vonatkozik, hanem a középiskolákra is. Azt tapasztaltuk, hogy a magasabb státusú, elit iskolák diákjai közül a költségtérítéssel járó hallgatók kisebb arányban kerülnek ki, mint az állami finanszírozású képzésben részt vevők, ezért is kényszerülnek arra, hogy anyagi tőkével kompenzálják iskolai hátrányukat. Ugyanakkor a beosztott szellemi diplomás réteg még megőrizte pozícióit, de háttérbe szorulóban van. Az anyagi, gazdasági tőke fokozott szerepe azt is jelenti, hogy a falusiak, a kisebb településen élők igen kis arányban kerülnek be az egyetemre, viszont a legalsóbb osztálykategóriákból jövőknek, a munkás származású hallgatóknak a falusiak körében a legmagasabb az aránya. Ez azt mutatja, hogy a gazdasági tőke megjelenésével a területi, települési hátrányok felerősödnek az egyetemre kerüléskor. A feldolgozásnak a kezdetén tartunk, de az előzetes adatok azt mutatják, hogy ezekre az „elit” egyetemekre való bekerülés esetén szoros összefüggés mutatható ki azzal, hogy prosperáló vagy válságövezetben levő településről származik-e a hallgató, amit csak részben ellensúlyoz az, hogy vannak válságövezetek, amelyek tradicionálisan igen jó iskolákkal rendelkeznek, illetve az is igaz, hogy ezen igen jó iskolákból a földrajzilag legközelebb lévő egyetemre jutnak be a fiatalok. Ez viszont csak részben jelent esélykompenzálást, a vidéki egyetemeken emelkedik a munkás származásúak aránya a budapestiekéhez képest (a KLTE-n a legmagasabb a munkás származásúak aránya, 19%, ami viszont szembevetendő, hogy ezek az egyetemek a helyi politikai, gazdasági, kulturális elit, illetve a kisburzsoázia esélyeit erősítik, különösen a KLTE és a Miskolci Egyetem esetén. Az egyetemre jutás esélyeinek alakításában nagy szerepet játszanak a települési különbségek, a BKE kivételével igen magas azoknak az

aránya, akik közvetlenül abból a településből kerülnek az egyetemre, ahol az intézmény működik, illetve az adott település közvetlen közeléből (majdnem két harmad). Ez azt is mutatja, hogy az egyetemi létnek az egyik döntő befektetése a lakhatási feltételek kialakítása, nagyban rontja a rossz anyagi körülmények között élők bejutási esélyeit a kollégiumi férőhelyek alacsony aránya.

Új nemzedék?

Melyek azok az ismérvek, amelyek alapján a hallgatókat le tudjuk írni? Az egyik legfontosabb az életpálya racionális megtervezése, legalábbis az egyetemre kerülésig. Vállalva a versenyt, olyan ismérvekkel rendelkeznek, mint tudatos iskolaválasztás, azon belül tudatos tagozat, ill. fakultáció választás, tudatos vállalása a diákkörnek, versenyeken való részvétel, nyelvtanulás, ezzel összefüggésben nyitottá válnak a világra, ezt mutatja, hogy középiskolás korban tanulmányi ösztöndíjjal külföldre utazik majdnem egy ötödük, hogy a turizmus, rokonlátogatás külföldön szinte megszámálhatatlan, és elég markánsan megjelenik az üzleti út, ami a verseny vállalásának másik fontos mozgatójára mutat rá, nevezetesen a pénzre és az anyagi javakra. Mindaz, amit csinálnak nagyon korán kötődik a pénz, a piac világához. Így tanulnak nyelveket, így utaznak, így készülnek az egyetemre, és ezzel áttérhetünk egy másik fontos jellemzőjükre: olyan anyagi státust érnek el már középiskolás korukban, amelyik igen erőteljesen köti őket a piaci világhoz és a fogyasztói kultúra világhoz (*Lash 1996*). Ez a korosztály kulturális, politikai ízlésében, egyéni mintakövetésében pluralizált világhoz kötődik. A pluralizmus kifejezésre jut az újságok, a napilapok, a hetilapok olvasásában, a TV csatornák világában, valamint abban, hogy mindezek túlmutatnak a magyar világon – pl. egy részük idegen nyelvű napilapokat, hetilapokat, folyóiratokat olvas, külföldi tévécsatornákat néz. Ebben a pluralizmusban persze szintén igen erőteljes szerepe van a piacnak és a fogyasztói kultúrának, ez fontos eltérés a korábbi elit egyetemi hallgatókhoz képest, hogy annak ellenére, hogy a magas kultúra sem áll távol az elsősöktől, sőt jóval felülreprezentáltak a középiskolások átlagához képest (pl. hangszeren játszás, színház-, mozilátogatás stb.), de együtt jár a szolgáltató-, szórakoztatóipar igen erőteljes igénybevételével. A hallgatói csoportok sokszínűségét mutatja az is, hogy egyaránt megfigyelhető a vallásosok és az intenzív vallásgyakorlóknek a csoportja – mintegy ötöd –, és a semmilyen felekezethez nem tartozók másik csoportja, ami közel egyharmad. A pluralitást mutatja az is, hogy megfigyelhető a magas kultúrához kötődő egyetemisták csoportja éppen úgy mint a reklámok fitness-világhoz kötődő sportolók, vagy a konzervatív eszmevilághoz tartozók, illetve a liberális eszmevilággal azonosulók csoportja. Az általunk vizsgált hallgatók igen nagy közéleti, politikai érdeklődést mutatnak, és több mint egy tizedük tagja valamilyen civil szerveződésnek. A politikai érdeklődés intenzitását mutatja az is, hogy a hallgatóknak csaknem fele szimpatizál valamelyik politikai párttal, és az egyetemi hallgatók mintegy hatoda elkötelezettje egy politikai pártnak, ezen belül nagy jelentőséget kap a FIDESZ és az MSZP.

Megtaláljuk ugyanakkor a hallgatók között a veszélyeztetettek csoportját is. A hallgatók mintegy negyede dohányzik, háromnegyede iszik alkoholt, és több mint tizen-

egy százaléka kipróbálta a drogot (de csaknem kétharmaduk ismer valakit, aki használna drogot). Jelen tanulmányunkban nem térünk ki a drog kipróbálásának okaira, de a korábbi vizsgálataink tapasztalatai azt mutatják, hogy ezen fiatalok körében sok esetben az általuk vitt intenzív életformához mintegy hozzátartozik a drog kipróbálása, illetve a már nagyon korán fellépő stresszt, egyéni konfliktust levezető eszköz-, szórakozási forma tartozéka.

A nemek közötti különbségeket illetően a lányok esetében szembetűnő, hogy bár a középiskolás éveikben a fiúkat meghaladó arányban vettek részt iskolán kívüli cselekvésekben (pl. diákszervezetek, zenetanulás, versenyzés stb.), már az egyetem elkezdése utáni első hónapokban aktivitásuk radikálisan lecsökken. A lányok számára nehezebb helyzetet jelent az egyetemre való bejutás illetve az egyetemi, nagyvárosi életbe való beilleszkedés (középiskolások válaszaiból tudjuk, hogy milyen fontos szerepet játszanak életükben a tartós párkapcsolatok, valamint a néhány főhöz kapcsolódó barátnői viszonyok). Náluk már nagyon korán kialakulhat az egyéni képességekkel megszerzett tudás és annak realizálásakor jelentkező konfliktusok. Ez nem zárja ki, hogy a lányok körében nem jön létre olyan elitcsoport, amelyik felismeri az esélyekben mutatkozó hátrányokat, így megerősödhetnek a nálunk új vagy új színezetet öltő feminista irányzatok, amelyek kezdetei a BKE-n már megfigyelhetők voltak.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy az egyetemi hallgatók nagyon sokféle címkével írhatók le, mondhatjuk, hogy ez egy „hamburger-nemzedék”, mondhatjuk, ez az első, kilencvenes években felnőtt, céltudatos, az üzletet és gazdagodást minden áron realizálni akaró nemzedék, az alapvető sajátossága azonban mégis az, hogy ez az első fiatal nemzedék az ország modernkori történelmében, amely nyíltan válogathat kultúrák, ideológiák, fogyasztási javak, és életpályák, életutak között. Az egyetemre kerülés pillanatában szembe kell nézniük azzal, hogy nem befejeződött, hanem igazán most kezdődik az éles konkurencia harc legfőbb céljukért, hogy tudásukat, képességüket, egyetemi diplomájukat jólétre, gazdagságra és társadalmi megbecsülésre konvertálják. Ezek az egyetemi hallgatók egy új nemzedék, egy új generáció megjelenését hordozzák magukban, már a származásuk, családi hátterük, iskolai hátterük, kulturális, politikai mintáik, nyitottságuk, ugyanakkor konkrét csoporttá szerveződésük feltételei olyanok, hogy különböző cselekvési minták megszólaltatói lehetnek. Tehát, a Mannheim-i kifejezéssel élve, legalábbis élményvilágukban és adott helyzetükben talán először figyelhető meg olyan hallgatói csoport, amelynek adva vannak a konkrét csoporttá szerveződés feltételei.

GÁBOR KÁLMÁN & DUDIK ÉVA

IRODALOM

- BUKODI ERZSÉBET (1997) Származás és iskolázottsági esélyek. In.: FALUSSY BÉLA (ed) *A gyermekek és az ifjúság helyzete*. Budapest, Ifjúságstatisztikai Közlemények.
- DOUGLAS, J. (1967) *The Home and School*. London.
- GÁBOR KÁLMÁN (1992) A középiskolát végzettek középosztályosodása. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged, JATE Press.
- GÁBOR KÁLMÁN (1998) Társadalmi egyenlőtlenségek – a fiatalok esélyei. *Korunk*, No. 6.
- GÁBOR KÁLMÁN (et al) (1998) *A kecskeméti fiatalok helyzete*. Bp. Oktatókutatató Intézet (Kézirat)

- GÁBOR KÁLMÁN (et al) (1998) A győri fiatalok helyzete. Bp. Oktatókutató Intézet (Kézirat).
- GÁBOR KÁLMÁN (et al) (1998) A hevesi fiatalok helyzete. Bp. Oktatókutató Intézet (Kézirat).
- GÁBOR KÁLMÁN (et al) (1998) A tamási fiatalok helyzete. Bp. Oktatókutató Intézet (Kézirat).
- GLASS D. V. (ed) (1954) *Social Mobility in Britain*. London.
- GOLDTHORPE, JOHN-LOCKWOOD (et al) (1969) *The Affluent Worker is in Class Structure*. Cambridge.
- HALÁSZ G. & LANNERT J. (eds) (1997) *Jelentés a magyar közoktatásról 1997*. Bp., Országos Közoktatási Intézet.
- KEMÉNY ISTVÁN (1972) A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, No. 1.
- KEMÉNY ISTVÁN (1992) Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon. In: GÁBOR KÁLMÁN (ed) *Kemény István: Szociológiai írások*. Szeged, Replika könyvek.
- KEMÉNY ISTVÁN (1991) A központosított gazdaság és a civil társadalom. In: *Közletről s távolból*. Bp., Gondolat.
- KEMÉNY ISTVÁN (1991) Polgárosodás polgárjogok nélkül. In: *Közletről s távolból*. Bp., Gondolat.
- KEMÉNY ISTVÁN (1974-76) A munkásosztály és a tudományos technikai forradalom. (Kézirat)
- KESZTHELYINÉ DR. RÉDEI MÁRIA (1997) A fiatal és a gyermeces háztartások életszínvonala a kilencvenes évek közepén. In: FALUSSY BÉLA (ed) *A gyermekek és az ifjúság helyzete*. Budapest, Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai Közlemények.
- KOLOSI TAMÁS (1987) *Tárgolt társadalom*. Budapest, Gondolat.
- KOLOSI TAMÁS (1991) A reális szocializmus összeomlása. *Valóság*, No. 9.
- KOLOSI TAMÁS & RÓBERT PÉTER (1992) A rendszerváltás társadalmi hatásai. In: *Társadalmi R riport 1992*. Budapest, TÁRKI.
- KOLOSI TAMÁS & RÓNA-TAS ÁKOS (1992) Az utolsókból lesznek az elsőek. A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- KOLOSI TAMÁS & SÁGI MATILD (1996) Rendszerváltás és társadalmi szerkezet. In: *Társadalmi R riport 1992*. Budapest, TÁRKI.
- KOPÁTSY SÁNDOR (1998. November 30.) Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk? (Kézirat)
- LADÁNYI ANDOR (1991) *A felsőoktatás fejlesztése*. Bp. Oktatókutató Intézet (Kutatás közben).
- LADÁNYI ANDOR (1991) *A felsőoktatás összehasonlító elemzése*. Bp. Oktatókutató Intézet (Kutatás közben).
- LASH, CRISTOPHER (1996) *Az önimádat társadalma*. Budapest, Európa Kiadó.
- Mannheim, Karl (1969) A nemzedéki probléma. In: HUSZÁR TIBOR & SÜRKÖSD MIHÁLY (eds) *Ifjúságszociológia*. Budapest.
- MATOLCSY (et al) (2000) A tudástársadalom kiépítésének forrásai Magyarországon. Budapest, Oktatási Minisztérium.
- NEUWIRTH GÁBOR (1997) *A középiskolai munka néhány mutatója*. Budapest, Művelődési és Oktatási Minisztérium.
- RÓBERT PÉTER (1997) Foglalkozási osztályszerkezet elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- RÓBERT PÉTER (1998) Hipotézisek az oktatás és társadalmi mobilitás összefüggéseiről. *Századvég*, No. 1.
- SZAMUELY LÁSZLÓ (1992) *Változó struktúra, változó ipari társadalom*. Bp., Kopint-Datorg Rt.
- SZELÉNYI IVÁN (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- WRONG, DENNIS (1966) Trend in Class Fertility in Western Nations. In: BENDIX REINHARD & LIPSET, MARTIN (eds) *Class, Status and Power*. New York.
- ZWEIG, FERDINAND (1961) *The Worker in an Affluent Society*. London.